

L'estudi del lleure educatiu: una perspectiva internacional i transcultural

Recepció: 24/12/19 Acceptació: 27/12/19

Resum

En el camp acadèmic de l'educació social l'estudi del lleure educatiu ha adquirit una notable importància. Però l'aprofundiment acadèmic en aquest camp ha estat principalment anglosaxó i europeu. Des d'una perspectiva internacional i transcultural l'article pretén presentar les característiques dels estudis de lleure educatiu en el seu desenvolupament, subratllant les aportacions que hi ofereixen els àmbits acadèmics de Llatinoamèrica, Àfrica, l'Orient Mitjà i Àsia. En conjunt l'article vol oferir un mapa transcultural introductori al desenvolupament de l'estudi del lleure educatiu a partir de cultures i contextos acadèmics aliens als contextos culturals que fins ara n'han marcat la consolidació.

Paraules clau

Lleure educatiu, Europa, Llatinoamèrica, Àfrica, Pròxim Orient i Àsia.

El estudio del ocio educativo:
una perspectiva internacional
y transcultural

En el campo académico de la educación social el estudio del ocio educativo ha adquirido notable importancia. Pero la profundización académica en este campo ha sido principalmente anglosajona y europea. Des de una perspectiva internacional y transcultural el artículo busca presentar las características de los estudios del ocio educativo en su desarrollo, subrayando las aportaciones que ofrecen sobre este campo los ámbitos académicos de Latinoamérica, África, Medio Oriente y Asia. En su conjunto el artículo busca ofrecer un mapa transcultural introductivo al desarrollo del estudio del ocio educativo a partir de culturas y contextos académicos ajenos a los contextos culturales que hasta ahora han marcado su consolidación.

Palabras clave

Ocio educativo, Europa, Latinoamérica, África, Medio Oriente, Asia.

The study of educational leisure.
An international and transcultural
perspective

Within the academic field of social education, the study of educational leisure has acquired remarkable importance. However, academic development in this field has mainly come from Anglo-Saxon and European spheres. From an international and cross-cultural perspective, the article seeks to present the characteristics of educational leisure studies in its development, underlining the contributions that academicians in Latin America, Africa, the Middle East and Asia offer in this field. Overall, then, the article suggests an introductory cross-cultural map of the development of the study of educational leisure in cultures and academic contexts outside the cultural frameworks that have so far marked the consolidation of this subject.

Key words

Leisure education, Europe, Latin America, Africa, Middle East, Asia.

Com citar aquest article:

Rocha Scarpetta, Joan-Andreu (2019).
L'estudi del lleure educatiu: una perspectiva internacional i transcultural.
Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa, 73, 13-40.

ISSN 2339-6954

▲ Introducció: el desenvolupament del lleure educatiu com a camp acadèmic i l'hegemonia anglosaxona i eurocèntrica

La realitat del lleure i del lleure educatiu sobrepassa les fronteres del pensament anglo-europeu: com a element constitutiu de la realitat humana i social, el lleure en la seva dimensió educativa s'ha desenvolupat i s'ha estudiat en altres àrees culturals amb resultats valuosos

L'estudi vol ser un mapa aproximatiu del prometedori camp d'estudi que és el lleure educatiu com a aportació a la consolidació i la fonamentació dels estudis d'educació social a nivell internacional i transcultural

Els estudis sobre el lleure i el lleure educatiu han ocupat un lloc important en el camp dels estudis socials, fonamentant-se en àrees transversals com la sociologia, l'antropologia, l'educació, el turisme i la psicologia. En un sentit ampli, el lleure educatiu es va constituir com un espai específic d'estudi vinculat als estudis d'educació social a partir dels anys vuitanta, i s'ha desenvolupat en múltiples àmbits, entre els quals l'anglosaxó i l'europeu han establert una hegemonia (Harring, 2011).

No obstant això, la realitat del lleure i del lleure educatiu sobrepassa les fronteres del pensament anglo-europeu: com a element constitutiu de la realitat humana i social, el lleure en la seva dimensió educativa s'ha desenvolupat i s'ha estudiat en altres àrees culturals amb resultats valuosos. Aquestes aproximacions, encara que avui dia són poc conegudes, constitueixen una aportació valuosíssima al camp acadèmic del lleure educatiu, ampliant-ne les fronteres i proposant-hi noves perspectives.

Conscient d'aquesta realitat, aquest article pretén oferir una síntesi del desenvolupament dels estudis acadèmics sobre el lleure educatiu en un sentit ampli. Una primera part presenta el desenvolupament de l'estudi del lleure educatiu a Occident, incidint en l'hegemonia que el món anglosaxó i europeu estableixen en aquest camp acadèmic a nivell mundial, subratllant la importància de les associacions de turisme, lleure i esport en la construcció de les xarxes acadèmiques sobre el lleure en general i el lleure educatiu en particular, i en la consolidació de les revistes d'impacte internacional sobre aquesta temàtica. Oferim també una síntesi dels diferents "models" d'aproximació acadèmica al lleure educatiu que permetran comprendre millor les tendències inherents a aquest camp d'estudi. La segona part de l'article presenta una síntesi sobre el desenvolupament del lleure educatiu i el seu estudi a partir de quatre contextos culturals sovint ignorats i culturalment diversos a l'anglosaxó i a l'europeu: Llatinoamèrica, Àfrica, Pròxim Orient i Àsia. Se segueix, així, un model internacional i transcultural que pretén mapejar les tendències i les aportacions que sobre aquest camp de l'educació social han realitzat nombrosos acadèmics a partir dels seus contextos culturals explícits. L'estudi vol ser un mapa aproximatiu (o una primera visió de conjunt) del prometedori camp d'estudi que és el lleure educatiu com a aportació a la consolidació i la fonamentació dels estudis d'educació social a nivell internacional i transcultural.

En l'àmbit internacional l'estudi del lleure i del lleure educatiu es remunta a l'any 1918, any en què l'Associació Nacional d'Educació (National Education Association) dels Estats Units va plantejar els principis essencials de l'educació secundària i va fer un llistat dels set objectius de l'educació,

incloent-hi el lleure. A partir d'aquest moment, tot i que de manera gradual, moltes de les declaracions sobre els principis de l'educació en diferents països van incloure el lleure educatiu com a part de les seves polítiques educatives, que es van convertir a poc a poc en objecte d'interès per part del món acadèmic (Barrett, 1989).

Aquest interès pel lleure educatiu va viure un nou impuls cap als anys seixanta quan els moviments nord-americans a favor del lleure van insistir en la responsabilitat de l'educació pública de cara a assegurar el lleure educatiu formal i informal dels ciutadans, incloent-hi el lleure comunitari, que es percep des de llavors com una dimensió "no reglada" del lleure. El principi sobre el qual recolzava aquesta comprensió anglosaxona del lleure és que, des de la infantesa, les persones han de rebre una educació que propiciï el desenvolupament de les competències necessàries per gaudir d'un lleure sa al llarg de tota la seva vida (Miller i Robinson, 1963).

Alhora, el Ministeri d'Educació d'Ontario, Canadà, va començar a produir diferents recursos de cara a ajudar les institucions educatives a implementar el lleure educatiu en sentit ampli, incloent-hi la dimensió no reglada (Zuzanek, 2005). Aquest conjunt d'iniciatives va determinar polítiques específiques de lleure educatiu en diferents nacions, sobretot europees.

Algunes d'aquestes polítiques s'han anat consolidant com a referents, com ha passat, per exemple, a l'Estat d'Israel (Ruskin i Sivan, 1995). Tot i la pluralitat de tendències subjacents a aquestes polítiques, coincideixen en la responsabilitat dels sistemes educatius dels estats a assegurar, mitjançant el lleure educatiu, el desenvolupament personal ple, una educació ciutadana integral i la formació de ciutadans sans i amb una capacitat creativa que afavoreixi la cohesió comunitària. D'aquí van néixer múltiples propostes de col·laboració entre els centres educatius i les entitats de lleure tant públiques com privades amb vista a assegurar una educació comunitària en el lleure que perdura i s'ha anat consolidant fins ara (Cohen-Gewerc, 2012).

A banda de les polítiques públiques sobre el lleure, els Estats Units i el Canadà van generar els primers centres universitaris vinculats a l'estudi del lleure, que incloïen el camp del turisme, l'esport, l'educació i la salut. Aquestes institucions es van centrar sobretot en la formació de professionals del lleure, la recreació, la gestió turística i l'esport, fent èmfasi en la formació pràctica dels agents del lleure més que no pas en la fonamentació acadèmica del camp de coneixement. Aquests programes van ser emulats per bona part dels centres d'estudi d'arreu del món (Burton i Kackson, 1990).

El desenvolupament pluriforme del lleure educatiu amb l'arrelament dels centres de temps lliure a Amèrica del Nord (p. ex., centres escolars, ludoteques, associacions juvenils i la configuració del lleure adult, social i personal) i la importància creixent de les activitats de lleure a l'aire lliure (p. ex., amb el moviment Scout, els campaments d'estiu, les granges-escoles i els

camp de treball) va exigir una fonamentació acadèmica transversal al lleure educatiu com a eina per desenvolupar les polítiques estatals i els programes educatius amb un clar accent pragmàtic i amb certa dissidència entre la dimensió teòrica i pràctica de l'àrea. Així van anar naixent múltiples facultats vinculades al lleure, en què el lleure educatiu es constituiria com un camp d'interès vital (Henderson, 2016). Alhora els estudis de lleure en aquest continent es van anar diferenciant dels estudis sobre turisme i sobre recreació als parcs naturals (Burdge, 1985; Aitchison, 2006). Malgrat aquesta evolució, els estudis sobre lleure educatiu en l'àmbit nord-americà estan essencialment vinculats al model d'optimització del lleure, que explicarem a l'apartat següent, tot cercant d'optimitzar la qualitat del benestar dels individus més que no pas del conjunt de la societat.

Brahman (2006) assenyala com els estudis sobre el lleure a Europa, actualment, tendeixen a centrar-se en els països específics sota la influència de les agendes polítiques nacionals, i suggereix que el futur sobre els estudis de lleure a Europa s'hauria d'esforçar per aconseguir una orientació transnacional

Els estudis sobre el lleure educatiu a Europa presenten una perspectiva diferent a la nord-americana: en una recerca sobre la història dels estudis del lleure a Europa Han Mommaas subratlla com en països com Espanya, Polònia, França, Bèlgica, Holanda i el Regne Unit l'element sociològic és el principal, fent èmfasi en els interessos públics i col·lectius de les societats, en la dimensió participativa i en el benestar. Assenyala també que, a partir dels anys setanta, els estudis sobre lleure van perdre molta força, atès que l'atenció s'ha centrat més en aspectes com el consum del temps, el plaer i la dimensió lúdica de les persones. Simultàniament, aquests nous elements d'interès s'han anat desconnectant de les dimensions col·lectives i socials del temps lliure (Mommaas, 1997). Tot i així, les aproximacions acadèmiques al lleure educatiu a nivell europeu no han perdut la seva dimensió social, tal com es pot constatar en els programes vigents en aquest camp tant en els estudis d'educació social com en altres camps adjacents (Lull Peñalba, 2001; Jordan, 2016).

Brahman (2006) assenyala com els estudis sobre el lleure a Europa, actualment, tendeixen a centrar-se en els països específics sota la influència de les agendes polítiques nacionals, i suggereix que el futur sobre els estudis de lleure a Europa s'hauria d'esforçar per aconseguir una orientació transnacional. El seu estudi i desenvolupament està limitat per la inexistència d'una associació d'estudis sobre el lleure a nivell europeu, realitat existent en països com els Estats Units, Canadà, Austràlia, Nova Zelanda i el Regne Unit, on el lleure educatiu destaca com una temàtica dins de les associacions de turisme, esport i lleure (Jordan, 2016). Una entitat interuniversitària que connecti els estudis sobre lleure educatiu a la regió és un assumpte pendent en l'agenda acadèmica europea.

Quan el 1989 les Nacions Unides va publicar la Convenció sobre els Drets Humans de l'Infant incloent-hi un article (núm. 31) sobre els drets dels infants al repòs i al lleure, el dret dels infants a gaudir d'activitats de lleure pròpies de la seva edat de forma lliure i vinculat a les diverses dimensions de la cultura i les arts, les polítiques governamentals de molts països van co-

mençar a incloure la promoció de la participació de la infància en activitats de lleure no regulades més enllà de la formació escolar regulada (UNICEF, 2006, p. 23-24).

La repercussió d'aquesta orientació va generar diferents "declaracions de principis" sobre el lleure educatiu que subratllen la importància de l'educació en el lleure de cara a assegurar una socialització integral de la joventut (Kelly, 1982), atès que l'educació escolar i recreacional tenen un lloc important en el desenvolupament de les preferències de lleure dels joves (Ruskin, 1987), preferències que després afecten les activitats de lleure de les persones al llarg de la seva vida gràcies a una sèrie de competències adquirides des de petits (Willits i Willits, 1986; Opaschowski, 1990).

Els esforços vinculats al marc teòric del lleure en les institucions educatives tant nord-americanes com europees van rebre un nou impuls amb la creació d'una plataforma internacional de lleure educatiu anomenada World Leisure, la qual, mitjançant la seva Comissió sobre l'Educació, promou diferents seminaris internacionals. La missió específica d'aquesta plataforma és generar declaracions de posicionament que puguin ser implantades per les agències internacionals de cara a enfocar els esforços en el desenvolupament i la implementació de l'educació en el lleure. La Declaració per a l'Educació en el Lleure (Charter for Leisure Education), realitzada per la llavors anomenada World Leisure and Recreation Association (Associació Mundial per al Lleure i la Recreació) de 1994 (WLRA, 1994), ha servit com a text de referència per a la gran majoria de les declaracions internacionals en aquest camp, com ara el lleure i el desenvolupament comunitari, l'atenció al lleure de les poblacions amb diversitat funcional i dels joves en risc d'exclusió social, l'educació en el lleure i la natura, etc.

Aquest succint recorregut pel desenvolupament de l'estudi acadèmic del lleure educatiu pretén servir un propòsit: evidenciar que, malgrat les limitacions i orientacions particulars, l'estudi del lleure educatiu en l'àmbit anglosaxó i en l'àmbit europeu s'ha consolidat com a hegemònic en el camp de la recerca i en els programes acadèmics de l'àrea. Constatar les tendències preeminents en el camp ens permetrà reconèixer les particularitats de les aportacions que sobre l'estudi del lleure educatiu es realitzen des d'altres nuclis culturals.

Els models d'aproximació al lleure educatiu en l'àmbit acadèmic

L'aprofundiment sobre l'estudi del lleure educatiu a nivell mundial requereix un pas previ que consisteix en una certa sistematització dels models d'aproximació al lleure educatiu en l'àmbit acadèmic. A l'hora d'aprofundir sobre els diferents models d'educació sobre el lleure educatiu en el camp

Malgrat les limitacions i orientacions particulars, l'estudi del lleure educatiu en l'àmbit anglosaxó i en l'àmbit europeu s'ha consolidat com a hegemònic en el camp de la recerca i en els programes acadèmics de l'àrea

Eklington i Watkins (2014) proposen quatre models bàsics que guien la recerca sobre el camp del lleure educatiu

El model d'optimització del lleure se centra a accentuar que els estudis sobre el lleure educatiu han d'optimitzar la qualitat del benestar dels individus

El model d'herència cultural presenta una aproximació al lleure educatiu des d'una perspectiva més conductista

universitari, Eklington i Watkins (2014) proposen quatre models bàsics que guien la recerca sobre el camp del lleure educatiu. Tot assenyalant que aquests models tenen un caràcter transversal i no pretenen descriure línies exclusives, els autors dibuixen els quatre models epistemològics de comprensió del lleure educatiu que ens poden ajudar a comprendre la particularitat dels aspectes socials i comunitaris del lleure en el context de la recerca acadèmica, que descrivim a continuació (Hamilton-Smith, 2003).

- *El model d'optimització del lleure* (Eklington i Watkins, 2014, p. 210-211) se centra a accentuar que els estudis sobre el lleure educatiu han d'optimitzar la qualitat del benestar dels individus, aprofundint en el coneixement dels conceptes, propietats, pràctiques i serveis del lleure en termes generals, basant-se en un model epistemològic cognitivista. En aquest context destaquen autors com Leitner i Leitner (2012) i Caldwell i Witt (2011), els quals defensen el principi que els individus subsisteixen més enllà del seu context social, i per tant els beneficis del lleure (educatiu o no) estan vinculats a la capacitat dels individus de desenvolupar les habilitats per fer del lleure un espai de creixement i benestar personal sense que la seva dimensió social tingui un valor destacat.
- *El model d'herència cultural* (Eklington i Watkins, 2014, p. 211-212), il·lustrat sobretot per autors com C. E. Edginton i P. Chen (2008: viii-x; 1-16), presenta una aproximació al lleure educatiu des d'una perspectiva més conductista, en la qual la comprensió de les obres clàssiques sobre el lleure, com ara Huzinga (2012), Callois (1967) i Pieper (1948), entre d'altres, i els textos tradicionals de diferents cultures seria l'eix central del coneixement necessari per comprendre el lleure educatiu i utilitzar-lo com a eina per poder créixer personalment en el context de les societats postmodernes.

Segons aquest paradigma, el coneixement dels "clàssics" del lleure i de les cultures específiques permet obtenir una experiència intel·lectual i moral que afavoreix una comprensió personal dels avantatges del lleure. En la seva fonamentació teòrica, el model segueix els paràmetres de l'idealisme i el perennialisme filosòfic anglosaxó. Té com a objectiu guiar cap a la comprensió sobre com el lleure promou, facilita i permet una transformació per viure en una societat orientada cap al lleure en general, insistint en el caràcter mutable de la realitat i en la necessitat de tornar als models clàssics de la comprensió del lleure que permeten "omplir-se" d'un coneixement ideal del lleure educatiu que sobrepassa l'accelerada mutació de les societats contemporànies. Aquesta tendència no implica necessàriament l'oblit de la dimensió social del lleure: hem de recordar que moltes cultures parteixen d'una visió col·lectivista i no individualista de la realitat humana, fet que dona ja d'entrada un caràcter social a la seva comprensió específica del lleure.

- *El model humanístic* de comprensió del lleure educatiu, veí del model de l'herència cultural, entra en el camp de l'epistemologia existencialista, centrant-se en el lleure com a eina necessària per aconseguir el desenvolupament del potencial humà en plenitud (Eklington i Watkins, 2014, p. 212-213). En serien un exemple les obres de Stebbins (2006, 2012) i Gewerc-Cohen i Stebbins (2007), en què el lleure es concep com una realitat lligada a la dimensió comercial i narcisista del món contemporani, que permet assolir una superació de l'individualisme per arribar a un nivell de compromís solidari amb els altres individus i a l'enriquiment del bé comú tot permetent una transformació tant personal com social. Insisteix, així, en el fet que les interaccions personals en el camp del lleure són l'espai necessari perquè cada individu reconegui la seva responsabilitat social i personal en el context d'una societat mutant i hedonista. No en va alguns dels defensors d'aquest model insisteixen en la dimensió del voluntariat com un aspecte central del lleure (p. ex., Stabbins, 2004). Amb tot, el model no insisteix en la importància de la comprensió i transformació dels models socials, sinó que apel·la a la transformació de l'individu com a agent de canvi social. En el context hispà, l'obra de Manuel Cuenca Cabeza (p. ex., Cuenca, 2000) hi ha exercit una gran influència, i ha tingut molt ressò a l'Amèrica Llatina.
- *El model de justícia social* està en sintonia amb el model humanístic, però té una orientació social molt més explícita. Aquest model abraça la teoria crítica i el deconstructivisme, centrant-se a crear una societat més justa i igualitària a partir de l'adquisició de les habilitats per comprendre millor l'entorn social i per promoure un canvi social (Eklington i Watkins, 2014, p. 213-214). Partint d'una comprensió de la construcció social de la realitat, el model insisteix en la importància de saber descodificar les múltiples perspectives que componen la realitat social, entre les quals destaca la capacitat d'identificar les pràctiques de lleure vinculades a les cultures i subcultures, i els elements simbòlics que s'hi generen en relació amb el poder. Segons aquest paradigma els agents del lleure educatiu han d'entendre el lleure com una eina per resoldre problemes socials (Rojek, 1995, p. 106). Aquesta perspectiva implica un treball de camp consolidat, un desenvolupament de l'anàlisi crítica de la realitat i una consciència transcultural que permeti tenir presents tots els estrats socials i culturals implicats en les iniciatives de lleure educatiu (Bramham, 2002).

Probablement un dels autors més representatius d'aquest model es Chris Rojek (2010), que ha descrit a fons moltes de les característiques d'aquest model en la seva àmplia producció acadèmica. L'abast de l'aproximació d'aquest model al lleure educatiu abraça des de la comprensió social de la cultura del lleure, la crítica als models de lleure educatiu que ignoren la dimensió social i transformativa del lleure, la recerca d'evidències sobre el lleure i l'acció social, el lloc de la cultura amb relació al lleure

El model humanístic de comprensió del lleure educatiu entra en el camp de l'epistemologia existencialista, centrant-se en el lleure com a eina necessària per aconseguir el desenvolupament del potencial humà en plenitud

El model de justícia social abraça la teoria crítica i el deconstructivisme, centrant-se a crear una societat més justa i igualitària a partir de l'adquisició de les habilitats per comprendre millor l'entorn social i per promoure un canvi social

i l'aprofundiment de les aportacions del lleure educatiu a la cohesió social. Insisteix també en el debat sobre les polítiques de lleure i la seva necessària orientació social.

Si bé els models no tenen un caràcter absolut i els diferents vessants dels estudis sobre el lleure educatiu no sempre hi encaixen, l'ús d'aquests paradigmes és útil de cara a reconèixer les dinàmiques inherents a certes formes de comprendre el lleure

Si bé els models no tenen un caràcter absolut i els diferents vessants dels estudis sobre el lleure educatiu no sempre hi encaixen, l'ús d'aquests paradigmes és útil de cara a reconèixer les dinàmiques inherents a certes formes de comprendre el lleure educatiu en els contextos no anglocèntrics ni eurocèntrics.

El vincle entre les associacions de lleure i les revistes acadèmiques d'impacte

Una altra evidència de l'hegemonia anglosaxona i europea en l'aproximació acadèmica al lleure educatiu rau en la importància que juguen les revistes d'impacte acadèmic que, sobre el tema del lleure, s'han anat consolidant a partir dels anys setanta i que ara es consideren les més citades en aquest camp. Les nou més importants són les següents:

- *Journal of Leisure Research*: revista estatunidenca que neix l'any 1968 com a publicació oficial de la National Recreation and Park Association (Associació Nacional de Recreació i Parcs) dels Estats Units. Centrada en la publicació d'articles acadèmics de tipus interdisciplinari vinculats a les àrees del lleure i la manera com afecten el camp de la salut i el benestar humà en relació amb diferents camps del lleure, tant a nivell individual com comunitari. El ventall de perspectives de fonamentació acadèmica del lleure inclou la social, la psicològica, la cultural, la política i l'ambiental. [Cf. <https://www.tandfonline.com/loi/ujlr20>. Consultat el setembre de 2019]
- *Leisure Sciences*: revista publicada als Estats Units a partir de l'any 1977 amb el propòsit d'aportar una perspectiva des de les ciències socials a les àrees del lleure en sentit molt ampli. També tracta sobre els aspectes psicològics del lleure, la relació entre lleure i gerontologia, l'economia del lleure, el lleure urbà i el lleure vinculat al turisme. Els seus articles no deixen de banda els aspectes filosòfics, així com les polítiques de lleure a diferents nivells, oferint també interessants resums de conferències i recensions de llibres. [Cf. <https://www.tandfonline.com/toc/ulsc20/current>. Consultat el setembre de 2019]
- *Leisure Studies*: revista de la Leisure Studies Association (Associació d'Estudis sobre el Lleure), publicada al Regne Unit des de l'any 1982. Els articles comprenen un vast horitzó d'estudis teòrics sobre el lleure

dins el camp de les ciències humanes, promovent una anàlisi crítica de tòpics vinculats al camp del lleure com l'art, el turisme, les dimensions culturals, el lleure virtual, el lleure urbà i rural, etc. [Cf. <https://www.tandfonline.com/loi/r1st20>. Consultat el setembre de 2019]

- *World Leisure Journal*: revista canadenc que de l'any 1958 a l'any 1999 es denominava *World Leisure & Recreation* i que constitueix la revista oficial de la World Leisure Organisation (Organització Mundial del Lleure). Amb una orientació clarament internacional, publica articles sobre el lleure en molts països del món a partir d'una perspectiva comparativa, o bé des de les ciències socials, les ciències comportamentals, la biologia, l'educació i les ciències humanes en general, cercant de donar a conèixer estudis vinculats a temàtiques relatives al lleure en les seves diferents dimensions. [Cf. <https://www.tandfonline.com/loi/rwle20>. Consultat el setembre de 2019]
- *Loisir/Leisure*: revista de la Canadian Association of Leisure Studies (Associació Canadenca d'Estudis sobre el Lleure), en cooperació amb l'Ontario Research Council on Leisure (Consell de Recerca sobre el Lleure d'Ontario). Des de l'any 1976 publica articles en anglès i en francès sobre lleure, recreació, les arts, parcs naturals, viatges i turisme, intentant reflectir el caràcter multidisciplinari i interdisciplinari d'aquests camps d'interès. A més d'estudis comparatius i teòrics, la revista s'interessa per aspectes com la pedagogia i l'impacte econòmic del lleure. [Cf. <https://www.tandfonline.com/loi/rloi20>. Consultat el setembre de 2019]
- *Therapeutic Recreation Journal*: revista estatunidenca amb més de cinquanta anys d'existència, publicada juntament amb la *National Therapeutic Recreation Society* (Societat Nacional de Recreació Terapèutica) i la *National Recreation & Park Association* (Associació Nacional de Recreació i Parcs). Té com a objectiu principal oferir un fòrum nacional per a la recerca i la discussió sobre les necessitats de lleure de persones amb diversitat funcional i amb necessitats terapèutiques directes, i els reptes i la gestió de serveis vinculats al lleure terapèutic als Estats Units. Malgrat que publica alguns articles de caràcter internacional, la publicació tendeix a afavorir els textos relacionats amb l'àmbit nord-americà. [Cf. <https://js.sagamorepub.com/trj>. Consultat el setembre de 2019]
- *Scholar*: revista nord-americana bianual subtitulada *A Journal of Leisure Studies and Recreation Education* (una revista d'estudis de lleure i recreació educacional), publicada juntament amb la *National Recreation and Park Association* (Associació Nacional de Recreació i Parcs) dels Estats Units des de l'any 1986. Els articles tracten sobre temàtiques ben diferents, tot i que durant els últims anys s'ha anat centrant en l'educació en el lleure i la recreació des d'una perspectiva força vasta. Els articles solen estar lligats a l'experiència del lleure educatiu als Estats Units, tot

i que diversos estudis afronten el lleure educacional des d'una perspectiva teòrica i general. [Cf. <https://www.tandfonline.com/toc/ujle20/current>. Consultat el setembre de 2019].

- *Loisir et Société/Society and Leisure*: publicació canadenca bilingüe (anglès i francès) de la Universitat del Quebec nascuda l'any 1978. Ofereix continguts de caràcter multidisciplinari sobre lleure i temps lliure i la seva relació amb l'àmbit cultural, econòmic i social a partir d'una visió molt àmplia del concepte de lleure. Cada edició inclou un tema central amb diferents articles, així com estudis i recensions de temàtiques autònomes. La revista gira al voltant dels interessos del lleure en l'àmbit canadenc, tot i que alguns dels seus estudis tenen un caràcter més universal. [Cf. <https://www.tandfonline.com/loi/rles20>. Consultat el setembre de 2019]
- *Annals of Leisure Research*: revista publicada sota la tutela de l'Associació d'Estudis de Lleure d'Austràlia i Nova Zelanda. Malgrat que es publica a Australàsia, la revista té una orientació internacional, i publica articles teòrics i d'exemples pràctics sobre temes relatius al lleure com la recreació, el turisme, l'hospitalitat, les arts, els esdeveniments de lleure, l'entreteniment, l'esport i la cultura lúdica. [Cf. <https://www.tandfonline.com/toc/ranz20/current>. Consultat el setembre de 2019].

D'entre les diferents associacions vinculades a l'edició de les revistes més rellevants sobre lleure, cal destacar l'associació canadenca World Leisure Organization (Associació Mundial del Lleure) [cf. <https://www.worldleisure.org/>, consultat el setembre de 2019], que edita la revista *World Leisure Journal*, esmentada més amunt, i que amb el temps ha aconseguit consolidar una estreta col·laboració en xarxa entre diferents associacions i universitats amb vista a promoure els estudis i les polítiques de lleure (Link, 2012). L'interès d'aquesta associació pel lleure educatiu és particularment alt, en part pel seu interès en els temes de lleure, infància i joventut, que constitueix un dels seus eixos i es cristal·litza en la seva Comissió sobre Infància i Adolescència (Niepoth, 2012). La seva infraestructura comprèn també el Secretariat de la secció científica, que és a Bilbao i s'ocupa de les estratègies científiques de l'organització, així com de la implementació dels programes i les activitats de l'entitat a nivell mundial.

Aquesta mirada a les principals revistes acadèmiques d'impacte en el camp del lleure ens permet adonar-nos de tres qüestions vinculades a l'estudi acadèmic del lleure en general, i del lleure educatiu en particular a nivell mundial: (1) les principals publicacions acadèmiques sobre el lleure educatiu d'influència internacional estan vinculades sobretot a organitzacions de lleure, turisme i recreació, i no a entitats acadèmiques universitàries com sol passar en altres camps acadèmics. (2) Amb poques excepcions, la gran majoria de les publicacions d'impacte internacional en aquest camp són en

llengua anglesa (seguida per la llengua francesa), amb una àmplia representació de temes relatius al lleure educatiu en regions anglòfones o sota una forta influència de la cultura anglosaxona i una limitada consideració per altres àrees culturals del món. (3) El filtre cultural dels articles científics publicats en aquestes revistes parteixen d'una comprensió occidental del lleure i del lleure educatiu, realitat que, com veurem més endavant, no sempre coincideix amb els paràmetres que, sobre el lleure educatiu, s'han establert en altres contextos culturals. No obstant això, la influència d'aquestes publicacions segurament continuarà marcant el desenvolupament de l'estudi sobre el lleure educatiu els propers anys.

Una aproximació transcultural als estudis sobre el lleure educatiu

A la primera part del nostre estudi hem subratllat la supremacia de l'àmbit anglosaxó i europeu en el camp de l'estudi del lleure educatiu, així com el paper excel·lent que juguen les associacions de lleure, recreació i turisme per damunt de les entitats universitàries. La coalició entre aquests dos aspectes del desenvolupament acadèmic del lleure ha marcat la comprensió del lleure educatiu a partir dels paràmetres anglocèntrics i eurocèntrics. El desenvolupament acadèmic en altres àrees geogràfiques i altres contextos culturals demostra, però, formes diferents d'aproximar-se al lleure educatiu vinculades a les tradicions culturals i als condicionaments històrics particulars de regions del món específiques, plantejant la qüestió de l'enllaç entre el lleure i les cultures.

L'estudi sobre la relació entre lleure, educació i cultura ha generat un interessant debat sobre el lloc de la cultura en el lleure (p. ex., Chick, 2009, 1998; Hunnicutt, 1998; D'Orville, 2011; Burdsey, 2017). Malgrat les diverses vessants i polèmiques que ha generat aquest punt central de la comprensió del lleure educatiu –podríem fer un estudi només amb aquesta temàtica–, distingim un element comú entre els diferents autors: el lleure és un aspecte inherent a les cultures, i la forma de comprendre'l i d'entendre el lleure educatiu que tenen les diferents cultures està vinculat a la seva història i a la manera d'entendre el món i de relacionar-se amb l'entorn. La comprensió i l'estudi del lleure educatiu, per tant, no pot deixar de banda la diversitat cultural. És a dir, el lleure educatiu presenta una dimensió transcultural, en la qual cada cultura comprèn el lleure educatiu d'una manera particular. Com assenyala Jenkins, una gran part de l'estudi del lleure ha estat relegat a una visió etnocèntrica (Jenkins, 2003).

De cara a evidenciar les dimensions transculturals de l'estudi del lleure educatiu en l'àmbit de la intervenció social, presentem a continuació una síntesi del seu desenvolupament en el context llatinoamericà, africà, del Pròxim Orient i asiàtic.

Podríem fer un estudi només amb aquesta temàtica

La comprensió i l'estudi del lleure educatiu, per tant, no pot deixar de banda la diversitat cultural. És a dir, el lleure educatiu presenta una dimensió transcultural, en la qual cada cultura comprèn el lleure educatiu d'una manera particular

El context llatinoamericà

Llatinoamèrica o Amèrica Llatina constitueix un territori ètnico-geogràfic que identifica el continent americà constituït per vint països amb una predominança de les llengües espanyola i portuguesa, i amb la presència de múltiples cultures aborígens que no han arribat a ser reconegudes com a identitats autònomes fins a finals de segle xx (Covo-Maurici, 2016). La influència acadèmica en aquest territori per part d'Espanya i Portugal, així com dels Estats Units, és notable, fins i tot en el camp del lleure educatiu.

L'estudi i la implementació del lleure educatiu a Llatinoamèrica presenta una dificultat de base: la pluralitat de paraules emprades per a referir-s'hi. Dependent dels països i de les influències que hi ha en aquest ampli territori (que va de Mèxic a Cono Sur), els termes emprats poden ser *ocio* (que en algunes regions té una connotació vinculada a la mandra), *recreación* i *tiempo libre*. Al Brasil el terme esdevé més homogeni i se centra en el concepte *lazer* (derivat del francès *loisir*) (Gomes, 2017).

Podem afirmar que a tota l'Amèrica Llatina hi ha un viu interès per l'estudi del lleure educatiu. També es constata la centralitat de l'educació física com a espai del lleure educatiu, amb un creixent interès per la gent gran

Malgrat aquesta pluralitat terminològica podem afirmar que a tota l'Amèrica Llatina hi ha un viu interès per l'estudi del lleure educatiu, tot i que amb una certa disparitat segons els països. També es constata la centralitat de l'educació física com a espai del lleure educatiu, amb un creixent interès per la gent gran (Marinho i Reis, 2016).

En el context mexicà, per exemple, els estudis sobre el lleure en general i el lleure educatiu en particular són abundants i mostren una consolidació influenciada per la tendència humanística del lleure, sobretot mitjançant l'autor espanyol Manuel Cuenca (Cuenca, 2000), que considera el lleure com una activitat autotèlica (és a dir, que té una finalitat en si mateixa), humanitzadora i lliure. L'autor afirma que, com a activitat humana, el lleure presenta “valors positius per a les persones i les comunitats, basant-se en el reconeixement de la importància d'experiències satisfactòries amb un potencial per al desenvolupament social” (Cuenca, 2014, p. 26).

La forta influència d'una perspectiva humanística del lleure educatiu a Mèxic contrasta amb una altra tendència paral·lela subjecta a la influència nord-americana vinculada al lleure com a “recreació” i com a “entreteniment”, propensió clarament influenciada per l'autor estatunidenc Richard Kraus (p. ex., Kraus, 1971). La presència dels dos corrents en els estudis de lleure a Mèxic evidencia el desenvolupament d'una percepció bilateral del lleure, que no és necessàriament contradictòria, però que respon a les influències acadèmiques que exerceixen tant Espanya com els Estats Units a la regió (Aguilar, 2011).

En el desenvolupament de la formació i estudi del lleure educatiu a Mèxic ha jugat un paper notable l'Associació Cristiana de Joves de la Universitat Regional Miguel Hidalgo (URMH) amb una sòlida proposta de programes

de formació (Aguilar, 2011). Cal destacar també la influència de la Universitat YMCA de Mèxic D. F., amb una orientació més estatunidenca (Aguilar, 2009).

El Brasil és sens dubte el país llatinoamericà amb més producció acadèmica en el camp del lleure educatiu, els resultats han tingut un notable impacte entre els gestors de l'educació informal, els educadors socials i els membres de la comunitat en la mesura que ha fet possible la transformació social. Així, la mirada acadèmica del lleure educatiu en aquest país accentua la construcció d'una societat més humana, digna, justa, inclusiva i lúdica (Gomes i Pinto, 2009).

Entre els acadèmics més citats en el camp del lleure educatiu al Brasil destaquen Christiane L. Gomes (p. ex., Gomes, 2011, 2014) i Nelson Carvalho Marcellino (p. ex., Marcellino 1987, 2007). Tots dos autors coincideixen a destacar que el lleure educatiu s'articula segons tres eixos fonamentals: l'eix lúdic, l'eix de les pràctiques socioculturals i l'eix social del temps i de l'espai (Gomes, 2014). Per a Marcellino, el concepte de cultura ocupa un lloc central en el lleure educatiu, ja que concreta la dimensió cultural en el temps, sense cercar una satisfacció o recompensa immediata més enllà de l'activitat lúdica, però que genera vincles de socialització i d'identitat que no es generen de forma tan evident en altres activitats lúdiques/educatives (Marcellino, 2007). Marcellino insisteix així en el valor de l'educació *mitjançant* el lleure (que potencialment desenvolupa els individus a nivell personal i social) i l'educació *per al* lleure (que realitza, en el temps i l'espai, la dimensió cultural dels grups i societats). D'aquesta barreja es deriva la possibilitat de formar individus en maneres complexes d'implicació crítica amb les seves comunitats i el seu entorn (Marinho i Reis, 2016). Cal subratllar que molts dels estudis sobre lleure educatiu a Amèrica Llatina destaquen la dimensió emancipadora del lleure i la seva funció crítica davant dels models culturals més capitalistes i individualistes. El caràcter social de bona part de les publicacions llatinoamericanes sobre lleure educatiu té una forta influència del model de justícia social (Gomes, 2017; Elizalde i Gomes, 2015).

El relleu de Mèxic i el Brasil en el camp de la recerca sobre el lleure educatiu no implica que altres països de la regió no estiguin desenvolupant perspectives interessants en aquest camp, com demostren les diferents publicacions sobre la temàtica (p. ex., Gomes, Osorio, Punt i Elizalde, 2009; Gomes i Elizalde 2012). Si bé els programes i estudis sobre lleure educatiu a Amèrica Llatina van viure un auge en els anys noranta, la diversitat de situacions polítiques i socials dels països de la regió, així com les crisis econòmiques que afecten molts d'aquests països, fan difícil una implementació constant del lleure educatiu amb una fonamentació acadèmica consolidada (Marinho i Reis, 2016). Tanmateix, les perspectives de desenvolupament d'una recerca enfortida sobre aquest camp en el context de tota la regió esdevenen prometedores (Gomes, 2017).

Si bé els programes i estudis sobre lleure educatiu a Amèrica Llatina van viure un auge en els anys noranta, la diversitat de situacions polítiques i socials dels països de la regió, així com les crisis econòmiques que afecten molts d'aquests països, fan difícil una implementació constant del lleure educatiu amb una fonamentació acadèmica consolidada

L'àmbit africà

Amb una població d'1,2 bilions d'habitants i un fort contrast entre comunitats riques i grups amb risc d'exclusió, el territori africà és el segon en població mundial; comprèn seixanta-un països, cadascun amb el seu govern i amb un amplí ventall de cultures, idiomes i tradicions. De cara a comprendre el lleure educatiu i el seu estudi acadèmic en aquest vast territori cal tenir present tant les arrels culturals, la història colonial i el desenvolupament des de les autonomies nacionals fins ara. Es tracta d'un panorama desigual amb múltiples variables (Magrin, Dubresson, Ninot, 2018). El nord del continent –la regió subsahariana– es troba sota la influència de la cultura àrab, que estudiem de forma separada a l'apartat precedent sobre el Pròxim Orient.

L'estudi del lleure a l'Àfrica ens revela que, dins de les comunitats autòctones africanes, ja hi ha característiques del lleure vinculades al que avui anomenem *lleure educatiu*

L'estudi del lleure a l'Àfrica ens revela que, dins de les comunitats autòctones africanes, ja hi ha característiques del lleure vinculades al que avui anomenem *lleure educatiu*. El caràcter naturocèntric d'aquestes comunitats, així com les filosofies col·lectivistes i holístiques (Rocha Scarpetta, 2019), posen en relleu formes centenàries de lleure educatiu tradicional, relacionat amb el temps que es passa amb la família i els amics, les activitats comunitàries, les oportunitats de desenvolupar la pròpia identitat en el conjunt de la comunitat/societat i el coneixement i la interacció amb l'entorn natural (Akyeampong i Ambler, 2002). Moltes d'aquestes pràctiques comprenen l'exercici físic, les danses col·lectives, els concursos acrobàtics i els festivals culturals, tot plegat amb una alta participació infantil (Asagba, 2007).

Segons Ipinmoroti la creença tradicional era que, mitjançant els jocs i l'esport i participant en els festivals culturals i religiosos, els joves africans desenvolupaven les capacitats socials, estètiques, emocionals i físiques que els preparaven per a una vida adulta ben integrada als seus col·lectius. Exemples d'aquestes pràctiques són encara vigents en molts llocs de l'Àfrica com per exemple a Nigèria (Ipinmoroti, 2004).

Amb l'arribada de les forces colonials al segle XIX molts d'aquests costums es diluiran en pràctiques de lleure importades pels colonitzadors, utilitzades com a forma de control social i vinculades a l'entreteniment i la distracció de la feina, sense una funció cultural i socialitzadora (Sharma, 2018). Però les tendències de lleure importades pels colonitzadors simultàniament es van convertir en pràctiques reivindicadores de les identitats autòctones en oposició a la visió del lleure importat pels poders estrangers, creant una bretxa entre dues maneres d'entendre el lleure radicalment diferents, bretxa que en algunes regions africanes persisteix fins avui (Akyeampong i Ambler, 2002). En el fons, tal com indica Ekpo, les dues formes de comprendre el lleure estan vinculades a dues maneres diferents d'entendre el temps: per a les cultures africanes el temps té un caràcter lúdic, socialitzador i en molts aspectes educatiu, mentre que per a bona part dels països europeus tendeix a tenir un caràcter utilitari i monocrònic (Ekpo, 1990).

La caiguda dels imperis colonials i el naixement dels estats independents a l'Àfrica va comportar l'acceleració de la urbanització de societats que durant segles estava formada per un teixit rural (Okolo, 2011). Aquesta realitat va transformar també el lleure: el va allunyar del seu caràcter educatiu i socialitzador i el va convertir en una forma de satisfacció dels sentits en els moments en què no es treballa per aconseguir més ingressos econòmics (Asakitipi, 2018; Sharma, 2018).

L'herència de l'explotació colonial va deixar molts països africans amb profunds problemes socials, educatius, econòmics i de salut. Aquestes realitats constitueixen avui alguns dels reptes més importants del conjunt de la regió (Jalloh, 2013). Tot i que el lleure educatiu és una valuosa eina en el procés de superació de moltes d'aquestes realitats, la manca de recursos genera també l'absència de polítiques nacionals vinculades al lleure educatiu, una eina viable per afrontar temes de salut, de cohesió comunitària i de risc d'exclusió social (Caldwell i Baldwin, 2004).

L'estudi de Goslin (2003), que avalua les publicacions acadèmiques i entrevista experts de la regió sobre la recerca relativa al lleure al continent, va revelar que els estudis sobre lleure i lleure educatiu a l'Àfrica són limitats comparats amb, per exemple, la producció nord-americana. Actualment a l'Àfrica només unes deu universitats ofereixen formació en el camp del lleure, realitat que convergeix amb la manca d'educadors i professionals del lleure orientat a la cohesió social i a l'empoderament de les comunitats locals davant dels múltiples reptes que afronten (Naidoo, 2016). Alhora esdevenen necessaris més estudis ben fonamentats sobre el lleure tradicional i la seva implementació hodierna, així com sobre les activitats de lleure educatiu identificades com a bones pràctiques.

Avui Sud-àfrica és sens dubte el país amb més desenvolupament en aquest camp (Mapadimeng, 2018). Dins de la recerca acadèmica sobre el lleure destaca *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, publicació sud-africana amb finançament privat inclosa entre les revistes d'impacte acadèmic. Malgrat el títol, centra l'interès sobretot en el turisme comercial i el nombre d'articles sobre lleure educatiu és reduït (Rogerson i Rogerson, 2019). Això no obstant, les perspectives i les oportunitats que presenta el lleure educatiu en el continent africà continuen sent enormes, i la consolidació del seu estudi i de la seva fonamentació acadèmica contribuiran enormement al potencial d'aquest camp de l'educació social dins de l'horitzó de desenvolupament de les societats africanes. Probablement les evidències sobre la praxi ens permetran determinar en el futur el vincle transversal entre els models de lleure educatiu d'herència cultural, humanista i de justícia social que sembla que connecten transversalment en les pràctiques de lleure educatiu del continent.

L'herència de l'explotació colonial va deixar molts països africans amb profunds problemes socials, educatius, econòmics i de salut. Tot i que el lleure educatiu és una valuosa eina en el procés de superació de moltes d'aquestes realitats, la manca de recursos genera també l'absència de polítiques nacionals vinculades al lleure educatiu, una eina viable per afrontar temes de salut, de cohesió comunitària i de risc d'exclusió social

El context del Pròxim Orient

Entenem per Pròxim Orient la regió que abasta un conjunt de països que s'estén des de l'oceà Atlàntic fins al golf Pèrsic. Entre els països que integren la regió destaquen dos grups ben diferenciats: els països àrabs i els països no àrabs. El conjunt de països àrabs reAgrupa vint-i-dos estats membres de la Lliga Àrab amb més de quatre-cents milions d'habitants. Pertanyen a una història, a una cultura i a una llengua comunes marcades per un denominador comú: la cultura islàmica. Alhora, però, el món àrab és divers, i cada país ha desenvolupat les seves pròpies dinàmiques, amb llegats educatius diferents i accents polítics i socials contrastats (Gudière, 2015).

En conjunt aquests països actualment busquen la definició de la pròpia identitat cultural vinculada a les formes de lleure tradicionals i eminentment comunitàries que durant segles s'han practicat, però que estan amenaçades per les formes de lleure més hedonistes del consumisme postmodern (Stebbin, 2017). El ràpid desenvolupament dels mitjans de comunicació, en particular de la televisió per cable, tendeix a desbancar formes de lleure més tradicionals com la narració d'històries, els jocs de taula, etc. (Rocha Scarpetta, 2011). Dins d'aquest context, el lleure educatiu s'ha vist lligat sobretot a les institucions religioses musulmanes, amb formes recreatives directament unides a l'exercici intel·lectual i a la contemplació i apreciació de la naturalesa (Martin i Mason, 2004). Això no vol dir que no existeixin formes de lleure educatiu vinculades sobretot al món dels esports, però fins i tot aquestes solen passar per algun filtre per part de les institucions religioses (El-Sayed, 1997). Tot i que el camí de la recerca acadèmica en aquest camp encara té molt a recórrer, es percep com el lleure educatiu en els països àrabs ofereix una barreja entre el model d'herència cultural i el model humanista, en què els elements religiosos i recreatius es conjuguen amb el joc i la cohesió social (Porter, Hampshire, Abane, Munthali, Robson i Mashiri, 2017; Walseth, K.; Amara, 2017).

Per la seva banda, els països no àrabs del Pròxim Orient comprenen una pluralitat de nacions que, tot i que en alguns casos puguin tenir una forta influència musulmana, ostenten unes característiques particulars. És el cas de Turquia i l'Iran (amb una influència islàmica particular), del Líban (amb un conjunt d'influències cristiano-musulmanes) i Israel (marcat per una forta influència jueva, però mitigada pel secularisme sionista) (Gudière, 2015).

Tant en els països de base cultural àrab com no àrab l'estudi del lleure educatiu es troba en una etapa inicial

Tant en els països de base cultural àrab com no àrab l'estudi del lleure educatiu es troba en una etapa inicial: s'evidencia el contrast entre el lleure "tradicional" (vinculat a formes de més arrelament històric) i el lleure modern, relacionat principalment a l'entreteniment personal derivat de les formes de lleure globalitzades. Aquesta és la reflexió acadèmica que actualment es desenvolupa en els estudis sobre el lleure a, per exemple, Turquia (p. ex., Aydin, 2009; Martyn 2003), l'Iran (p. ex., Ghaffary, 2018; Martyn, 2003, 2006) o el

conjunt dels països de tradició àrab (Stebbin, 2017). Es tracta també d'una orientació alineada amb els models acadèmics d'herència cultural i humanista del lleure educatiu.

La consolidació gradual de l'aproximació al lleure educatiu en els països àrabs i musulmans del Pròxim Orient difereix respecte al desenvolupament d'aquest camp a l'Estat d'Israel. Des de la seva creació, l'any 1948, les polítiques públiques d'Israel es van interessar per desenvolupar programes de cohesió social orientats a la construcció de la nova nació i a la identitat comuna d'un estat format per múltiples corrents de pensament i orígens ètnics (Ruskin i Sivan, 2005). Inicialment l'interès pel lleure va generar el xoc entre dos vessants: el vessant secular-nacional, que insistia en el lleure com a element integrador derivat de les iniciatives de consolidació de la identitat nacional contra els estats circumdants, i el vessant religiós, marcat pel judaisme religiós conservador, reticent a les formes de lleure modernes i arrelat al lleure "tradicional" de la cultura jueva, més antiga que l'Estat d'Israel (Davidovitch, 2014). Els dos vessants a poc a poc van crear dues formes de comprendre el lleure educatiu ben diferenciades: una de més secular i nacionalista, vinculada a les polítiques d'estat, i una altra de més tradicional i intel·lectual, vinculada als corrents religiosos del judaisme.

El corrent religiós s'ha mantingut en una comprensió del lleure propera a la literatura, a l'estudi dels textos sagrats de la tradició jueva, a la memòria i a la producció intel·lectual basada en el coneixement de la identitat religiosa d'Israel, i continua vinculada a les institucions confessionals. Les sinagogues juguen un paper central en aquest sentit. En els estudis sobre aquest corrent destaca la investigadora Niça Davidovitch de l'Ariel University d'Israel (p. ex., Davidovitch, 2014, 2017, 2019). La tendència fonamenta el lleure educatiu en el model d'herència cultural i en el model humanista, tot i que no hi manquen algunes pinzellades del model social.

Per la seva banda, el corrent secular va desenvolupar amb interès polítiques de lleure educatiu de caràcter esportiu i integratiu fins als anys setanta, com recullen Katz i Gurevitch (1973) en la seva obra de referència sobre el lleure educatiu a Israel. Aquesta orientació segueix els paràmetres del model de justícia social d'estudi del lleure educatiu. Però a partir d'aquesta època els dos corrents es van veure afectats pel gradual progrés social i econòmic del país i per la introducció de formes més individualistes, mediàtiques i individualistes de lleure, realitat que constitueix avui un dels reptes del lleure educatiu, tenint en compte tant la tendència secular com la religiosa (Katz i Yanovitzky, 1998; Davidovitch, 2016).

Tot i la creixent influència de l'individualisme en el camp del lleure, les polítiques de lleure educatiu persisteixen tenaçment en el camp acadèmic i en la praxi educativa d'Israel, accentuant les dimensions comunitària i social pròpies del model de justícia social. En destaca particularment el llegat del professor Hillel Ruskin (1934-2003) de la Universitat Hebrea de Jerusalem,

Tot i la creixent influència de l'individualisme en el camp del lleure, les polítiques de lleure educatiu persisteixen tenaçment en el camp acadèmic i en la praxi educativa d'Israel, accentuant les dimensions comunitària i social pròpies del model de justícia social

En el context de la filosofia taoista, hi ha dos principis que són particularment importants per a comprendre el lleure: el principi de *Wu Wey* indica que fer quelcom comporta destinar l'energia justa per aconseguir-ho, però alhora implica fer les coses d'acord amb allò que és natural; d'altra banda, el principi de *Wu Yu*, és a dir, les activitats humanes que no cerquen el control o el consum, sinó que se centren en el goig i la celebració, obre la ment a gaudir de les coses pel que són

les aportacions del qual han forjat un conjunt de deixebles, ara docents dins i fora d'Israel (Ruskin, 1987; Sivan i Ruskin, 1997; Ruskin i Sivan, 2005).

El desenvolupament del lleure educatiu al Pròxim Orient ofereix un clar contrast entre Israel, amb una consolidada tradició acadèmica en aquest camp, i els altres països, que són a la cruïlla entre la tradició i la modernitat, amb les seves múltiples conseqüències. Aquesta última situació, amb tot, esdevé prometedora: l'estudi del lleure educatiu al món àrab, iranià, turc, etc., tot i que és incipient, revela unes característiques particulars que caldrà seguir amb viva atenció.

L'àmbit asiàtic

El món asiàtic, amb el seu llarg desenvolupament cultural i històric, queda ben sovint relegat del món de la recerca científica anomenada "occidental". El camp del lleure educatiu no n'és una excepció, tal com afirmen reiteradament diferents especialistes (p. ex., Li, 2010; Iwasaki i Nishino, 2007). Aquesta realitat esdevé encara més sorprenent si aprofundim en el desenvolupament dels estudis sobre el lleure educatiu en aquest ampli territori, sobretot pel que fa a la Xina, el Japó i l'Índia.

Les cultures asiàtiques estan marcades per una comprensió holística i cosmocèntrica de la realitat, perspectiva que marca profundament la manera de comprendre l'entorn per part dels pobles de la regió (Rocha Scarpetta, 2019). Culturalment el taoisme ha estat una de les filosofies més influents a la Xina, Corea, el Japó i altres zones confrontants des de fa més de dos mil cinc-cents anys, i encara avui marca múltiples aspectes de la vida de la població. La influència d'aquest sistema filosòfic sobre la comprensió del lleure per part de la població xinesa resulta notable, per exemple, amb la seva connexió al món de la natura, els conceptes holístics del benestar i de la salut, la pràctica de les arts marcial, el ric desenvolupament cultural de la pintura i la poesia, etc. No ens ha d'estranyar, doncs, que l'aproximació global al lleure i al lleure educatiu en gran part de l'Àsia es trobi vivament lligat a aquest corrent filosòfic (Wang i Stringer, 2000).

En el context de la filosofia taoista, hi ha dos principis que són particularment importants per a comprendre el lleure: el principi de *Wu Wey* indica que fer quelcom comporta destinar l'energia justa per aconseguir-ho, però alhora implica fer les coses d'acord amb allò que és natural; d'altra banda, el principi de *Wu Yu*, és a dir, les activitats humanes que no cerquen el control o el consum, sinó que se centren en el goig i la celebració, obre la ment a gaudir de les coses pel que són (Simpson i Cocks, 2017). Les arrels taoistes del pensament xinès permeten comprendre com diferents autors consideren que, dins de la literatura taoista, el lleure no s'explicita, sinó que es percep enmig de les diferents actituds que conformen l'ésser humà segons el Tao o energia primordial (Wang i Stringer, 2000).

En el camp de la recerca sobre el lleure en la història de la Xina destaquen Huidi Ma i Er Liu, que han aprofundit sobre el desenvolupament del lleure a la societat xinesa i sobre la seva filosofia des de l'època clàssica fins avui (Ma i Liu, 2017). Les autores subratllen el valor particular del lleure a la tradició clàssica (en la qual el principi del Tao, que hem indicat més amunt, té un paper central) i els canvis radicals que ha patit el país amb el ràpid desenvolupament econòmic dels últims vint anys. La seva recerca insisteix en la importància d'una redefinició del lleure al país amb una perspectiva més educativa vinculada als valors que en són propis, allunyant-lo dels principis consumistes que marquen el lleure entre les noves generacions (Ma i Liu, 2009). Subratllen també com la corrupció i les creixents diferències socials i culturals que s'estan generant, així com la crisi ecològica i la necessitat d'una democratització econòmica, poden trobar una resposta mitjançant un redescobriments dels valors tradicionals xinesos en el camp del lleure. Insisteixen que el lleure pot exercir una influència formativa i invisible sobre l'estil de vida de la gent a mesura que la societat es va adaptant a una nova situació (Ma, 2018). Un element fonamental en aquesta proposta, com hem assenyalat més amunt, és la idea que, en realitat, la tradició cultural xinesa no estableix una distinció entre el lleure en general i el lleure educatiu: fonamentat en els valors propis del Tao, el lleure en la perspectiva xinesa és en si mateix educatiu atès el caràcter pedagògic del taoisme en la cultura de la regió (Ma i Liu, 2017).

Paral·lelament a aquesta aproximació al lleure que segueix els models d'estudi del lleure educatiu de caràcter humanístic i d'herència cultural, cal subratllar que les publicacions acadèmiques sobre el lleure educatiu a la Xina són molt abundants, tot i que moltes de les quals tenen poc impacte en el món acadèmic internacional a causa de la manca de traduccions. L'aprofundiment sobre aquesta producció acadèmica apareix com un dels reptes principals dels estudis sobre el lleure educatiu a nivell mundial (Simpson i Cocks, 2017).

Sota la influència cultural xinesa, Hong Kong ha anat desenvolupant polítiques de lleure educatiu que s'han convertit en objecte d'estudi per part de diferents acadèmics, entre els quals destaca Atara Sivan de la Universitat Baptista de Hong Kong (Sivan, 2002, 2005, 2010). El desenvolupament del lleure educatiu, tant a nivell formal com informal, constitueix un eix essencial de les polítiques públiques d'educació del país, donant peu a diferents programes dins de les escoles, en l'educació informal (vinculada al desenvolupament comunitari) i l'educació en el lleure, mitjançant programes integrats, amb un gran interès per la joventut, la gent gran, i les persones amb diversitat funcional (Sivan, 2002). Aquest interès s'ha anat desplegant sota la perspectiva de la importància del desenvolupament humà i del valor del lleure educatiu en el camp de la cohesió social. És deutor sobretot del model de justícia social i de l'obra de Chris Rojek, en particular. Les aportacions de Sivan i dels seus col·legues al camp del lleure educatiu a Hong Kong destaquen com les més significatives en l'àmbit asiàtic fins avui.

Per la seva banda, el Japó és històricament un dels països asiàtics amb una trajectòria més llarga en el seu interès pel lleure educatiu, sobretot a partir de la reconstrucció del país després de la Segona Guerra Mundial. No ha de sorprendre que, en un país en què l'ètica de la feina té una importància elevada, el lleure constitueixi un espai rellevant de la vida ciutadana (Harada, 2005).

El lleure en la cultura japonesa està directament vinculat amb la natura, en part a causa de la influència històrica de la filosofia sintoista i l'èmfasi en el vincle entre els éssers humans i l'entorn natural

El lleure en la cultura japonesa està directament vinculat amb la natura, en part a causa de la influència històrica de la filosofia sintoista i l'èmfasi en el vincle entre els éssers humans i l'entorn natural (Holtom, 2004). D'aquí que la població japonesa vegi el lleure principalment com a *Yasuragi* o "espai de pau" en què poden trobar l'equilibri i el significat de les seves vides, sobretot mitjançant el contacte amb la natura, creant quelcom artístic o dedicant temps als altres (Liu, Li, Iwasaki, Onda, Lee, 2016). D'altra banda, el lleure s'entén també com a *Kenko* o "activitat saludable" de caràcter holístic, emfatitzant el vincle harmònic entre la salut física, mental, emocional, social i espiritual (Iwasaki, 2008).

Atès aquest context holístic, en l'àmbit japonès tampoc no hi ha una diferenciació clara entre lleure en general i lleure educatiu en particular. Això no impedeix que en el context contemporani del Japó el lleure s'entengui també com a espai d'entreteniment, associat a les diverses formes de lleure comercial hodiern. En general, però, l'interès pel lleure apunta a una concepció humanista i holística, amb una clara orientació cap a la salut integral de les persones de totes les edats i com a antídote contra l'estrès, generat per una societat altament competitiva i orientada a objectius comuns elevats (Iwasaki, MacKay, MacTavish, Ristock i Barlett, 2006).

A causa del seu vincle amb el medi natural i l'aire lliure, els estudis integrals del lleure al Japó s'han inserit en el camp de la filosofia i la pràctica de l'esport i l'educació física, tant a nivell d'implementació de les polítiques estatals com a nivell de recerca (Kubo, 2004). D'aquí que al Japó els estudis i la formació en el lleure estiguin ubicats a les facultats d'esport, com la Universitat Nipona de Ciències de l'Esport (des de 1988), la Universitat de Jutendo (a partir de 1993) i la Universitat de Tsukuba (des de 1997). Aquests centres d'educació superior estan vinculats també a la gestió de les entitats de lleure i recreació, al turisme i als programes de salut (Hagi, Kurihara, Onda, Ito, Yoshihara, Shimoyamada, 2010). Malgrat aquests avenços, els estudis sobre el lleure al Japó encara tenen un llarg camí a fer per a consolidar-se, a causa sobretot de la manca de professionalització dels experts en lleure (Liu, Li, Iwasaki, Onda, Lee, 2016). El seu desenvolupament oscil·la entre el model d'herència cultural i humanista del lleure educatiu més que no pas cap a un model de justícia social.

No podem tancar aquest panorama sobre l'estudi del lleure educatiu a l'Àsia sense esmentar breument l'Índia. Els estudis sobre el lleure en aquesta vasta regió són limitats, ja que l'interès dels acadèmics del país se centra sobretot en el lleure com a recurs turístic a causa del desenvolupament puixant d'aquesta indústria al país durant els darrers vint anys (Teja, 2011). No obstant això, es fan presents recerques ben fonamentades sobre el vincle entre el lleure i la cultura hindú al llarg de la història (p. ex., Bhattacharya, 2006; Modi, 2018), així com alguns estudis sobre les castes i el lleure educatiu (p. ex., Gulshetty, 1996; Jain, 2007). Tot i que és incipient, el desenvolupament dels estudis sobre el lleure educatiu a l'Índia mereix una atenció especial, tant pel seu valor cultural com social, mostrant una clara orientació cap als models d'herència cultural i el model de justícia social.

Conclusions

Al llarg d'aquestes pàgines hem albirat diferents aspectes del lleure educatiu en el seu desenvolupament acadèmic mundial com a base per a la comprensió de la consolidació d'aquest camp dins el món dels estudis d'educació social, així com en altres àrees relacionades amb la intervenció social. Després d'una demostració de la preeminència dels estudis de caràcter anglosaxó i eurocèntric sobre lleure educatiu al llarg de l'últim segle, hem constatat també el vincle directe que hi ha entre les associacions de lleure, turisme i recreació amb la producció acadèmica d'impacte mitjançant les revistes més importants sobre aquesta temàtica. D'aquesta manera constatem que, en el camp dels estudis sobre el lleure educatiu, la base original de reflexió es troba més en les entitats associatives de lleure que no pas en els centres universitaris.

Mitjançant la proposta de quatre models bàsics d'aproximació al lleure educatiu com a camp d'estudi, hem procedit a evidenciar la riquesa dels estudis sobre lleure educatiu que s'estan duent a terme en contextos culturals aliens a l'anglocentrisme i a l'eurocentrisme, subratllant el caràcter transcultural del lleure educatiu a Àsia, el Pròxim Orient, Àfrica i Llatinoamèrica. La síntesi de les tendències inherents a les cultures i l'estudi del lleure educacional en aquests contextos ens ha permès percebre'n les particularitats, així com els autors i les institucions més rellevants del seu desenvolupament acadèmic. El recorregut evidència, entre altres coses, la importància de la dimensió cultural per a la comprensió del lleure educatiu, una dimensió no sempre valorada amb prou seriositat. Alhora ens permet reconèixer paràmetres de comprensió del lleure educatiu que poden enriquir els programes de lleure educatiu i acció sociocultural que s'estan implementant en altres contextos culturals, com podria ser l'uropeu.

Tot i que és incipient, el desenvolupament dels estudis sobre el lleure educatiu a l'Índia mereix una atenció especial, tant pel seu valor cultural com social, mostrant una clara orientació cap als models d'herència cultural i el model de justícia social

En conjunt, aquest article es planteja com una eina per poder conèixer i reconèixer les diferents aproximacions al lleure educatiu que s'estan duent a terme acadèmicament a nivell internacional, a partir de les característiques transculturals del lleure i les conseqüències que tenen sobre el seu estudi com a eina educativa i transformadora de la societat dins dels estudis d'educació social.

Joan-Andreu Rocha Scarpetta
 Degà de la Facultat d'Educació Social i Treball Social Pere Tarrés
 Universitat Ramon Llull
 jarocho@peretarres.url.edu

Bibliografia

- Aguilar, L.** (2009). El desarrollo de la formación y la investigación en la recreación y el tiempo libre en México. En Gomes, C.; Osorio, E.; Pinto, L.; Elizalde, R. (Eds.). *Lazer na América Latina / Tiempo libre, ocio y recreación en Latinoamérica*. Belo Horizonte: Editora Universidade Federal de Minas Gerais, p. 165-174.
- Aguilar, L.** (2011). El desarrollo de la investigación sobre recreación, tiempo libre y ocio. *Revista de Humanidades*, 26(2), p. 193-207.
- Aitchison, C. C.** (2006). The critical and the cultural: Explaining the divergent paths of leisure studies and tourism studies. *Leisure Studies*, 25, p. 417-422.
- Akyeampong, E.; Ambler, C.** (2002). Leisure in African history: An introduction. *The International Journal of African Historical Studies*, 35(1), p. 1-16.
- Asagba, B. O.** (2007). Perceived impact of leisure activities to societal development of the indigenous people of Kwara central zone, Kwara State, Nigeria. *International Journal of African and American Studies*, VI(2), p. 43-49.
- Asakitipi, A. O.** (2018). Transformation of Leisure in Nigeria. En Modi, I.; Kamphorst, T. J. (Eds.). *Mapping Leisure. Studies from Australia, Asia and Africa*. Jaipur: Springer, p. 285-300.
- Aydin, K.** (2009). Social stratification of culture and leisure in Turkey. *Cultural Trends*, 18/4, p. 295-311.
- Barrett, C.** (1989). The Concept of Leisure: Idea and Ideal. En Winniffrith, T.; Barrett, C. (Eds.). *The Philosophy of Leisure*. Nova York: Saint Martin's Press, p. 9-19.
- Bhattacharya, K.** (2006). Non-Western Traditions: Leisure in India. En Rojek, C.; Shaw, S. M.; Veal, A. J. (Eds.). *A Handbook of Leisure Studies*. Nova York: Palgrave Macmillan, p. 75-91.
- Brahman, P.** (2006). Hard and disappearing work: Making sense of the leisure project. *Leisure Studies*, 25, p. 379-390.

- Bramham, P.** (2002). Rojek, the sociological imagination and leisure. *Leisure Studies*, 21/3-4 p. 221-234.
- Burdge, R. J.** (1985). The coming separation of leisure studies from parks and recreation education. *Journal of Leisure Research*, 17, p. 133-141.
- Burdsey, D.** (2017). Leisure and Diaspora. En Spracklen, K.; Lashua, B.; Sharpe, E.; Swain, S. (Eds.). *The Palgrave Handbook of Leisure Theory*. London: Palgrave, p. 765-782.
- Burton, T. L.; Jackson, E. L.** (1990). On the road to where we're going: Leisure studies in the future. *Loisir & Société*, 13, p. 207-227.
- Caillois, R.** (1967²). *Les jeux et les hommes*. Paris: Gallimard.
- Caldwell, L. L.; Baldwin, C.** (2004). Preliminary effects of leisure education program to promote healthy use of free time among middle school adolescence. *Journal of Leisure Research*, 36(3), p. 310-335.
- Caldwell, L.; Witt, P.** (2011). Leisure, recreation, and play from a developmental context. *New Directions for Youth Development*, 130, p. 13-27.
- Cohen-Gewerc, E.** (2012). Why leisure education? *World Leisure Journal*, 54/1, p. 69-79.
- Covo-Maurice, J.** (2016). *Introduction aux civilisations latino-américaines*. Paris: Armand Colin.
- Cuenca, M.** (2000). *Ocio humanista. Dimensiones y manifestaciones actuales del ocio*. Bilbao: Universitat de Deusto.
- Cuenca, M.** (2014). Aproximación al Ocio Valioso. *Revista Brasileira de Estudos do Lazer*, 1(1), p. 21-41.
- Chick, G.** (1998). Leisure and culture: Issues for an anthropology of leisure. *Leisure Sciences*, 20/2, p. 111-133.
- Chick, G.** (2009). Culture as a Variable in the Study of Leisure. *Leisure Sciences*, 31/3, p. 305-310.
- Davidovitch, N.** (2014). The Concept of Leisure as Culture-dependent-Between Tradition and Modernity. *Cultural and Religious Studies*, 2/6, p. 307-317.
- Davidovich, N.** (2017). The Sabbath as the Ideal Manifestation of Leisure in Traditional Jewish Thought. En Spracklen, K.; Lashua, B.; Sharpe, E.; Swain, S. (Eds.). *The Palgrave Handbook of Leisure Theory*. Londres: Palgrave, p. 87-106.
- Davidovitch, N.** (2019). The Function of the Synagogue in Leisure Culture. *Philosophy Study*, 9/1, p. 1-15.
- Davidovitch, N.; Soen, D.** (2016). Leisure in the twenty-first century: the case of Israel. *Israel Affairs*, 22/2, p. 492-511.
- D'Orville, H.** (2011). Leisure and culture - The (in)visible link in modern societies. *World Leisure Journal*, 53/4, p. 344-347.
- Edginton, C. E.; Chen, P.** (2008). *Leisure as Transformation*. Champaign: Sagamore Publishing.
- Ekpo, K.** (1990). Re-education for the management of enforced leisure through leisure hours. *World Leisure & Recreation*, 32(4), p. 27-31.
- Elizalde, R.; Gomes, C. L.** (2015). Educación y ocio transformacional en América latina: desafíos pendientes. *Espacio Abierto*, 24/1, p. 93-112.

- Elkington, S.; Watkins, M.** (2014). Models of Teaching in Leisure Education. En Elkington, S.; Gammon, S. J. (Eds.). *Contemporary Perspectives in Leisure*. Abingdon: Routledge, p. 207-223.
- El-Sayed, T. A. M.** (1997). Education for leisure in the light of Islamic education. *World Leisure & Recreation*, 39/2, p. 17-22.
- Favell, A.** (2011). *Eurostars and Eurocities: Free movement and mobility in an integrating Europe*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Gewerc-Cohen, E.; Stebbins, R.** (2007). *The Pivotal Role of Leisure Education: Finding Personal Fulfilment in This Century*. State College: Venture Publishing.
- Ghaffary, G.** (2018). Mapping Leisure and Life Through the Ages in Iran. En Modi, I.; Kamphorst, T. J. (Eds.) *Mapping Leisure. Studies from Australia, Asia and Africa*. Jaipur: Springer, p. 109-124.
- Gomes, C. L.** (2011). Leisure and professional training: Knowledge necessary to guide training. En Fortini, J. L. M.; Gomes, C. L.; Elizalde, R. (Eds.). *Desaios e perspectivas da educação para o lazer / Desafios y perspectivas de la educación para el ocio / Challenges and Propects of Education for leisure*. Belo Horizonte: Editorial SESC/Otium, p. 321-334.
- Gomes, C. L.** (2014). Lazer: Necessidade humana e dimensão da cultura. *Revista Brasileira de Estudos do Lazer*, 1/1, p. 3-20.
- Gomes, C. L.** (2017). Leisure in Latin America: A Conceptual Analysis. En Spracklen, K.; Lashua, B.; Sharpe, E.; Swain, S. (Eds.). *The Palgrave Handbook of Leisure Theory*. Londres: Palgrave, p. 71-86.
- Goslin, A.** (2003). Assessment of leisure and recreation research in Africa. *South African Research in Sport, Physical Education and Recreation*, 25/1, p. 35-46.
- Gudière, M.** (2015). *Atlas des pays arabes. Un monde en effervescence*. Paris: Autrement.
- Gulshetty, B. S.** (1994). Castes and leisure in rural India. *World Leisure & Recreation*, 36/3, p. 11-13.
- Hagi, Y.; Kurihara, T.; Onda, T.; Ito, E.; Yoshihara, S.; Shimoyamada, S.** (2010). *Current Situation Analysis of Sport & Leisure Management Education in Japanese University*. Tokio: University Press.
- Hamilton-Smith, E.** (2003). History. En Jenkins, J. M.; Pigram, J. J. (Eds.). *Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation*. London: Routledge, p. 225-228.
- Harada, M.** (2005). Japan. En Cushman, G.; Veal, A. J.; Zuzanek, J. (Eds.). *Free Time and Leisure Participation. International Perspectives*, Wallingford: Oxfordshire, p. 153-162.
- Harring, M.** (2011). *Das Potenzial der Freizeit. Soziales, kulturelles und ökonomisches Kapital im Kontext heterogener Freizeitwelten Jugendlicher*. Wesbaden: VS Verlag.
- Henderson, K. A.** (2016). Leisure and the Academy: Curricula and Scholarship in Higher Education. En Walker, G. J.; Scott, D.; Stodolska, M. (Eds.). *Leisure Matters. The State and Future of Leisure Studies*. State College: Venture Publishing, p. 345-352.

- Holtom, D. C.** (2004). *Un estudio sobre el shinto moderno*. Barcelona: Paidós.
- Hunnicuttt, B.** (1998). Leisure and play, still the basis of culture, recent developments in cultural anthropology and history. *Leisure Sciences*, 20/2, p. 143-148.
- Hutchinson, S.; Robertson, B.** (2012). Leisure Education A New Goal for An Old Idea Whose Time Has Come. *Pedagogia Social*, 19, p. 127-139.
- Huzinga, J.** (2012³). *Homo Ludens*. Madrid: Alianza Editorial.
- Ipinmoroti, O. A.** (2004). Provision of recreational facilities. An imperative for the Nigerian school system. *Education Today*, 1(1), p. 4-9.
- Iwasaki, Y.** (2008). Pathways to meaning-making through leisure in global contexts. *Journal of Leisure Research*, 40, p. 231-249.
- Iwasaki, Y.; MacKay, K.; Mactavish, J.; Ristock, J.; Barlett, J.** (2006). Voices from the margins: Stress, active living, and leisure as a contributor to coping with stress. *Leisure Sciences*, 28, p. 163-180.
- Iwasaki, Y.; Nishino, H.; Onda, T.; Bowling, C.** (2007). Research Reflections Leisure Research in a Global World: Time to Reverse the Western Domination in Leisure Research? *Leisure Sciences: An Interdisciplinary Journal*, 91/1, p. 113-117.
- Jain, R.** (2007). Access to Leisure: Impact of Forces of Liberalisation, Privatisation and Globalisation on Socially Disadvantaged Groups in India. *World Leisure Journal*, 49/1, p. 15-23.
- Jalloh, A.** (2013). African leisure: a framework for development through leisure. *World Leisure Journal*, 55/1, p. 96-105.
- Jenkins, J. M.** (2003). Ethnocentrism. En Jenkins, J. M.; Pigram, J. J. (Eds.). *Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation*. Londres: Routledge, p. 160-161.
- Jordan, F.** (2016). Loisir Sans Frontiers? Leisure in Europe. En Walker, G. J.; Scott, D.; Stodolska, M. (Eds.). *Leisure Matters. The State and Future of Leisure Studies*. State College: Venture Publishing, p. 125-130.
- Katz, E.; Gurevitch, M.** (1973). *Israel's Culture of Leisure*. [En hebreu.] Tel Aviv: Am Oved, 1973.
- Katz, E.; Yanovitzky, I.** (Eds.) (1998). *Culture, Communication, and Leisure in Israel*. [En hebreu] Tel Aviv: Open University.
- Kelly, J.** (1982). *Leisure*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Kraus, R.** (1971). *Recreation and leisure in modern society*. Nova York: Appleton-Century-Crofts.
- Kubo, M.** (2004). The study on the concept of sport and leisure in physical education. *Physical Education and Sports Research*, 22, p. 1-14
- Leitner, J.; Leitner, S.** (2012). *Leisure Enhancement*. Urbana: Sagamore.
- Li, C. L.** (2010). Is leisure studies "ethnocentric"? A view from Taichung, Taiwan. *World Leisure Journal*, 52/3, p. 196-199.
- Link, A. J.** (2012). The World Leisure Commission on Leisure Education: becoming an international leadership axis for leisure education. *World Leisure Journal*, 54/1, p. 80-82.

- Liu, H.; Li, M. Z.; Iwasaki, Y.; Onda, T.; Lee, J. H.** (2016). Leisure in East Asia. En Walker, G. J.; Scott, D.; Stodolska, M. (Eds.). *Leisure Matters. The State and Future of Leisure Studies*. State College: Venture Publishing, p. 111-124.
- Llull Peñalba, Josué.** (2001). *Teoría y práctica de la educación en el tiempo libre*. Madrid: Editorial CCS.
- Ma, H.** (2018). The Mapping of Leisure in Chinese Cultural Tradition. En Modi, I.; Kamphorst, T. J. (Eds.). *Mapping Leisure. Studies from Australia, Asia and Africa*. Jaipur: Springer, p. 57-66.
- Ma, H.; Liu, E.** (2009). Social Transformation: The Value of Traditional Leisure Culture of China Revisited. *World Leisure Journal*, 51/1, p. 3-13.
- Ma, H.; Liu, E.** (2017). *Traditional Chinese Leisure Culture and Economic Development. A Conflict of Forces*. Nueva York: Palgrave Macmillan.
- Magrin, G. D. A.; Ninot, O.** (2018). *Atals de l'Àfrica. Un continent émergent?* París: Autrement.
- Mapadimeng, M. S.** (2018). Leisure in Historical Perspective: The Case of South Africa-Past and Present. En Modi, I.; Kamphorst, T. (Eds.). *Mapping Leisure. Studies from Australia, Asia and Africa*. Jaipur: Springer, p. 301-309.
- Marcellino, N. C.** (1987). *Lazer e educação*. Campinas: Papirus.
- Marcellino, N. C.** (2007). *Lazer e cultura*. Campinas: Alínea.
- Marinho, A.; Reis, A. C.** (2016). Leisure in Latin America. En Walker, G. J.; Scott, D.; Stodolska, M. (Eds.). *Leisure Matters. The State and Future of Leisure Studies*. State College: Venture Publishing, p. 131-140.
- Martin, W. H.; Mason, S.** (2003). Leisure in three Middle Eastern countries. *World Leisure Journal*, 45/1, p. 35-44.
- Martin, W. H.; Mason, S.** (2004). Leisure in an Islamic context. *World Leisure Journal*, 46/1, p. 4-13.
- Martin, W. H.; Mason, S.** (2006). The Development of leisure in Iran: The Experience of the twentieth century. *Middle Eastern Studies*, 42/2, p. 239-254.
- Miller, N. M.; Robinson, D. R.** (1963). *The Leisure Age*. Belmont: Wadsworth.
- Modi, I.** (2018). Mapping Leisure and Life through the Ages in India. En Modi, I.; Kamphorst, T. J. (Ed.). *Mapping Leisure. Studies from Australia, Asia and Africa*. Jaipur: Springer, p. 67-88.
- Mommaas, H.** (1997). European leisure studies at the crossroads? A history of leisure research in Europe. *Leisure Sciences: An Interdisciplinary Journal*, 19/4, p. 241-254.
- Naidoo, M.** (2016). Leisure in Africa. En Walker, G. J.; Scott, D.; Stodolska, M. (Eds.). *Leisure Matters. The State and Future of Leisure Studies*. State College: Venture Publishing, p. 93-100.
- Niepoth, E. W.** (2012). The World Leisure Commission on Children and Youth. *World Leisure Journal*, 54/2, p. 183-185.
- Okolo, C. B.** (2011). *Urbanization and African traditional values*. Washington: Council for Research in Values and Philosophy.

Opaschowski, H. W. (1990²). *Pädagogik und Didaktik der Freizeit*. Wiesbaden: Springer.

Pieper, J. (1948). *Muße uns Kult; Was heißt Philosophieren?* München: Kösel-Verlag.

Porter, G.; Hampshire, K.; Abane, A.; Munthali, A.; Robson, E.; Mashiri, M. (2017). *Young People's Daily Mobilities in Sub-Saharan Africa*. Londres: Palgrave Macmillan, p. 123-152.

Rocha Scarpetta, J. A. (2011). The development of television in Arab-Muslim countries and its cultural and geopolitical consequences. En Sierra Sánchez, J.; Liberal Ormaechea, S. (Eds.). *Investigaciones educacionales en la sociedad Multipantalla*. Madrid: Fragua, p. 413-430.

Rocha Scarpetta, J. A. (2019). Las cosmovisiones religiosas: entre filosofía, ciencia, comunicación intercultural y fenomenología de la religión. En Torralba Rosselló, F. (Ed.). *La sabiduría de escucharse. El diálogo entre cosmovisiones*. Lleida: Milenio, p. 17-84.

Rogerson, C. M.; Rogerson, J. M. (2019). How African is the African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure? An analysis of publishing trends for the period 2011-2018. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 8/2, p. 1-17.

Rojek, C. (1995). *Decentering Leisure. Rethinking Leisure Theory*. Londres: Sage.

Rojek, C. (2010). *The Labour of Leisure: The Culture of Free Time*. Londres: Sage.

Ruskin, H. (1987). A Conceptual Approach to Education for Leisure. *European Journal of Education*, 22/2-4, p. 281-290.

Ruskin, H.; Sivan, A. (1995). Goals, objectives and strategies in school curricula in leisure education. En Ruskin, H.; Sivan, A. (Eds.). *Leisure Education Towards the 21st Century*. Provo: Brigham Young University.

Ruskin, H.; Sivan, A. (2005). Israel. En Cushman, G.; Veal, A. J.; Zuzanek, J. (Eds.). *Free Time and Leisure Participation. International Perspectives*. Wallingford: Oxfordshire, p. 141-152.

Sharma, V. (2018). From Pre-colonial, Colonial to Post-colonial: A Survey of African Leisure. En Modi, I.; Kamphorst, T. J. (Eds.). *Mapping Leisure. Studies from Australia, Asia and Africa*. Jaipur: Springer, p. 223-234.

Simpson, S.; Cocks, S. (2017). Leisure and the Dao. En Spracklen, K.; Lashua, B.; Sharpe, E.; Swain, S. (Eds.). *The Palgrave Handbook of Leisure Theory*. Londres: Palgrave, p. 187-202.

Sivan, A. (2002). Educación del ocio y desarrollo humano: el caso de Hong Kong. En De la Cruz Ayuso, C. (Ed.). *Educación del Ocio. Propuestas internacionales*. Bilbao: Universitat de Deusto, p. 57-65.

Sivan, A. (2010). Is leisure studies "ethnocentric"? Integrating leisure studies worldview: a view from Hong Kong. *World Leisure Journal*, 52/3, p. 177-180.

Sivan, A.; Robertson, B.; Walker, S. (2005). Hong Kong. En Cushman, G.; Veal, A. J.; Zuzanek, J. (Eds.). *Free Time and Leisure Participation. International Perspectives*, Wallingford: Oxfordshire, p. 127-140.

- Sivan, A.; Ruskin, H.** (1997). Successful Models for Leisure Education in Israel. *World Leisure & Recreation*, 39/2, p. 39-40.
- Stebbins, R. A.** (2004). Serious leisure, volunteerism and quality of life. En Haworth, J. T.; Veal, A. J. (Eds.). *Work and Leisure*. Londres: Routledge.
- Stebbins, R. A.** (2006). *Between Work and Leisure – The Common Ground of Two Separate Worlds*. Brunswick: Transaction Publishers.
- Stebbins, R. A.** (2012). *The Idea of Leisure*. Brunswick: Transaction Publications.
- Stebbins, R. A.** (2017). Introduction. En Stebbins, R. A. (Ed.). *Work and Leisure in the Middle East. The Common Ground of Two Separate Worlds*. Abingdon: Routledge, p. 1-18.
- Teja, B. B.** (2011). Indian Ethos on Work, Leisure and Recreation Tourism. *Johar. Journal of Hospitality Application & Research*, 6/1, p. 16-25.
- UNICEF.** (2006). Convención sobre los derechos del niño. Madrid: UNICEF España. [Originalment publicat el 20 de novembre de 1989]
- Walseth, K.; Amara, M.** (2017). Islam and Leisure. En Spracklen, K.; Lashua, B.; Sharpe, E.; Swain, S. (Eds.) *The Palgrave Handbook of Leisure Theory*. Londres: Palgrave, p. 19-34.
- Wang M. A. J.; Stringer, A.** (2000). The Impact of Taoism on Chinese Leisure. *World Leisure Journal*, 42/3, p. 33-41.
- Willits, W.; Willits, E.** (1986). Adolescent participation in leisure activities. *Leisure Sciences*, 8/2, p. 189-206.
- World Leisure and Recreation Association (WLRA).** (1994). WLRA International Charter for Leisure Education. *World Leisure & Recreation*, 36/2, p. 41-45.
- Zuzanek, J.** (2005). Canada. En Cushman, G.; Veal, A. J.; Zuzanek, J. (Eds.). *Free Time and Leisure Participation. International Perspectives*. Wallingford: Oxfordshire, p. 41-60.